

GLAGOLJSKI ZAPIS U ČAJNIČKOM EVANĐELJU
I U RADOSAVLJEVU RUKOPISU

Glagoljski zapis u ćirilskom Čajničkom evanđelju, kako ga je bio publicirao profesor Jagić još god. 1903 u raspravi *Analecta Romana* (Archiv f. slav. Phil. XXV, 35) po prerisu M. Vukićevića, nije ulijevao povjerenja za paleografske zaključke. To je omogućeno istom sada, pošto je fotografska snimka istog zapisa publicirana u članku P. Momirovića, Stari rukopisi i štampane knjige u Čajniču, Naše starine, sv. III, Sarajevo 1955., 174. Taj zapis – koji je u stvari prijepis odlomka Ivanova evanđelja XV, 17–20 – napisan je naknadno na fol. 90, koji je slučajno bio ostao prazan. Pisala ga je druga ruka, a ne ona koja je pisala čitav ćirilski kodeks, što se razabira i po drugačijem mastilu. Na fol. 89^v napisana je od iste ruke i istim slovima glagoljska azbuka (nepotpuna) s pokušajem suvisle primjene. Kako ovaj zapis nije publiciran u članku P. Momirovića, prilažem ovdje njegovu sliku, za koju zahvaljujem također profesoru Momiroviću. Tekst tog zapisa prenosim latinicom:

smereno metanie
sme
a b v g d e ž z i i k l m n o
smerenom = = = p r s t u
f h ω ω

Ako se ćirilski rukopis Čajničkog evanđelja može datirati u kraj XIV ili početak XV stoljeća, onda su, naravno, glagoljski zapisi nastali poslije tog vremena, ali veoma vjerojatno još u prvoj polovici XV stoljeća. No ti zapisi pokazuju jednu sasvim drugu tradiciju nego što je ona, u kojoj su pisani glagoljski spomenici hrvatske škole u XV stoljeću, bilo to ustavnog bilo minuskurnog karaktera. U stvari ne možemo upozoriti ni na jedan drugi glagoljski rukopis bilo kojega vremena, koji bi se u paleografskim crtama podudarao s posebnim osobitostima čajničkog zapisa. Opći utisak ovog glagoljskog pisma, koje bi se moglo nazvati poluustavnim, ne odaje tako nevjesta pisara, nego naprotiv, kako reče P. Momi-

rović, »ispisanu ruku i relativnu ujednačenost po veličini i duktusu«. Ali u općoj historijskoj perspektivi ovaj zapis je krasan primjer degeneracije jednog pisma, koje se nije prirodno dalje razvijalo, jer je ostalo bez organske veze sa širim područjem njegove upotrebe. Degeneracija se ispoljuje u upotrebljavanju nekih starih petrificiranih oblika, u deformiranju nekih slova i u posvemašnjem napuštanju drugih slova, koja su zamijenjena ćirilskim znacima.

Ovakvo neorganski razvito pismo nemoguće je točnije datirati. Mogli bismo samo pokušati ustanoviti vrijeme, kada su predložci ovog pisma prestali organski živjeti. Po mojemu mišljenju bilo je to u XIII st. Evo u tu svrhu stvarnije analize.

U čajničkom zapisu prije svega nema ni traga nazalima, nema znaka za »jery« ni za »iže«, nego se uvijek upotrebljava običan *i*, a nema ni znaka za »jata«, jer se na njegovu mjestu uvijek nalazi *e*. Slovu »derv« također nema potvrde, nego je na njegovu mjestu stari žd (*prežde*), a za grupu »ja« na početku riječi ćirilsko *ѡ* (*jako*). Ćirilski je dakle znak *ѡ* zamijenio glagoljski »jata«, kad se ono čita »ja«; ćirilski je *i* i *ѡ* (*ljubite*) i *ѡ*, *ѡ*, *ѡ* (*ot s nadrednim t*, dok je obični *o* u glagoljskom liku dobro sačuvan), a jedân je put upotrebljen i ćirilski *i*, premda nepotrebno, jer je odmah za njim glagoljsko *i* (*šti* u l. r., u koliko nije pisar mislio, da bi to odgovaralo starom »jery«). Jedino slovo, koje dolazi u oba pisma, to je poluglas. U ćirilskom obliku *ѡ* upotrebljeno je na kraju riječi *vasb* (u 10 r.) i *vamb* (12 r.) i možda *azb* (11 r.). Zbog naše svrhe, iz daljnje analize treba izlučiti sva navedena ćiriliska slova kao slova koja su ušla u glagoljski sastav u stadiju degeneracije.

U stadiju degeneracije nastala su u ovom sistemu i neka glagoljska slova, koja možemo smatrati iskvarenima, jer im u komparativnom materijalu prije XVI st. ne nalazimo uporišta. To su slova: *б* (horizontalno izvrnuto i bez donje horizontale, isp. prvo slovo u 3 r.), *п* (također horizontalno izvrnuto i bez produljenja pod liniju), *ѣ* (koje umjesto rošćića ima znak nalik na latinsko *x*), *к* (koje je nalik na ćirilsko *с*), *з* (koje umjesto petljice na desnoj strani pruža prema dolje jak potez) i poluglas (koji je na osnovi oblika XII st. izgubio na lijevoj strani petljicu ili dijakritički znak).

Druga su slova više manje morfološki razumljiva i dadu se hronološki ocijeniti. Općenito se može kazati, da je slaba razvedenost u vertikalnom pravcu, i slova su relativno široka. Prevladava uglatost i uspravnost (u slovima: *a*, *v*, *ž*, *l*, *r*, *t*, *št*), ali nekoliko slova čuva kružiće (makar i nedovoljno zatvorene, kao *d*, *g*, *h*) ili su čitavim likom obla i nagnuta na lijevo (kao *e*, *o*, *u*). Takva je kolebljivost karakteristična za XII–XIII stoljeće. Za vertikalno razvedena slova, koja prelaze gornju liniju, a to su *a*, *ž*, *l*, može se reći, da tendiraju u drugu polovicu XIII st., jer njihov donji stepen ispunja čitav srednjolinijski prostor. Od njih je još posebno za ovo vrijeme značajno slovo *l* po svojoj glavici u obliku trokuta. Od slova koja prelaze donju liniju, a to su *n*, *z*, *б*, *št*,

prva tri se sublinijskim elementima razlikuju od hrvatskog poluustava. Od njih je slovo *n* objašnjivo posvemašnjim imitiranjem ćirilskoga *п*.

Glagoljski predlošci čajničkog zapisa nisu došli pod utjecaj niti nekih drugih elemenata, što su se razvili u hrvatskoj glagoljici. Od manje važnih elemenata ovamo ide izduženi donji stepen slova *s* (koji je u Čajničkom još nalik na trokut), nisko koljeno u spojnici slova *d* (u Čajničkom još visok oštar kut) i dr., ali najvažniji je hrvatski znak za poluglas u obliku štapića, kojemu u Čajničkom nema traga, premda je vrlo jednostavan. Umjesto njega se upotrebljava znak, što sam ga spomenuo među iskvarenima, ali ipak on čuva djelomično stari lik, i to upravo glavno tijelo poluglasa iz stadija XII–XIII stoljeća bez njegove petljice izbačene u lijevo. Možda bi se čak moglo reći, da je ovo njegov posljednji stadij: u pretposljednem bi se petljica priljubila uz tijelo, a u posljednjem bi posve zahirila i nestala. Konačno i nestašica znaka »*đerv*« ne pokazuje hrvatsku tradiciju. Stoviše upotreba ćirilске ligature *ѣ* na početku riječi, gdje bi glagoljska kao i ćirilska zetsko-humska škola upotrebile *ѣ*, upućuje na utjecaj raške škole, dakle na XIII stoljeće.

No s druge strane reklo bi se, da ima jedan odlučan momenat, koji veže Čajničkog pisara s hrvatskom školom, a to je (pored nestašice nazala i znaka jery) nestanak staroga glagoljskog znaka za *m* te upotreba latinskog *M*, koja se zamjena izvršila u toku XII–XIII st. (ispor. Bečke listiće i ostale starije fragmente). Ali ta je promjena potvrđena i na istočnom sektoru glagoljskog područja, kojemu mislimo da pripada Mihanovićeve fragmenat apostola, a konačno ovdje je *M* mogao da bude jednostavno preuzet iz ćirilice.

Na istočniju tradiciju upućivali bi i jezični (fonetski) momenti, premda oni u našem slučaju ne mogu mnogo značiti, budući da ne znamo ni gdje ni kada su ušli u ovaj tekst. To je posvemašnja zamjena »jata« znakom *e* (*zapovedaju, vedite, prežde, neste, reh*), premda se u samom ćirilskom tekstu Čajničkog evanđelja »jat« prilično pravilno upotrebljava ili je zamijenjen slovom *i*.¹ Počeci ekavskog refleksa »jata« zapažaju se već i u Grškovićeve apostolu, koji se također lokalizira u istočne krajeve (bosansko-humske). Iz izostavljanja poluglasa i iz njegove zamjene glasom *a* (*na i vaznenavide*) ne možemo također ništa točnije zaključivati u stvari datiranja.

Iz dosadašnjih izlaganja dovoljno bi jasno izlazio zaključak, da glagoljska slova Čajničkog zapisa reflektiraju paleografski stadij iz otprilike sredine XIII stoljeća, i to vjerojatno istočnije tradicije. Iz tog hronološkog okvira izlazilo bi možda jedino slovo *u*, koje je ovdje pojednostavljeno onako kao u mlađem hrvatskom minuskulnom pismu, ali ima s desne strane potez u vis, koji podsjeća na ostatak stare iziće. No u jednoj nama nepoznatoj pisarskoj školi mogao se *u* i na ovaj način zadržati pojednostaviti, ukoliko se i u ovom znaku ne krije utjecaj ćirilskog znaka *ѣ*.

¹ Momirović je u citiranoj radnji (str. 174) napisao, da je Evanđelje pisano ijekavštinom, ali me dr. Vl. Mošin i dr. J. Vrana uvjeravaju da u njem ima dosta ikavizama.

Preostaje otvoreno pitanje predložka Čajničkog zapisa; da li je on bio glagoljski, ćirilski ili je doista bio pisan ovakvim mješovitim pismom? Sam tekst je pravilno prepisan. Podudara se s najboljim staroslavenskim tekstovima,² osim malo fonetskog pomlađivanja. U jedinju leksičkoj varijanti, što je nalazimo među tekstovima, t. j. *mirb* ili *všsb mirb*, Čajnički se zapis svrstava među one koji imaju *mirb*, a to su: Zografsko, Ostromirovo, Miroslavljevo, popa Jovana (izd. Mošin) i dr., samo je možda u izrazu *ot mira sego* (st. 19) bio pod utjecajem druge recenzije, gdje je *otb všsego mira* (Assemanovo, Nikoljsko, Vukanovo). No da li da vjerujemo, da je negdje doista postojalo evanđelje pisano tako mješovitim slovima, s kojega bi naš zapis bio od riječi do riječi prepisan? Da li je uopće bilo u praktičnoj upotrebi ovakvo pismo? Bosna nam je priredila već mnoga iznenađenja. Za više se ćirilskih tekstova iz Bosne i Hercegovine pretpostavlja, da su prepisani s glagoljice iz prve ili starije ruke (pa i Miroslavljevo i Hvalovo i Nikoljsko evanđelje), u glagoljskom tekstu su potvrđena ćirilska slova (na pr. već u Mihanovićeveu odlomku apostola) i u ćirilskom tekstu glagoljska slova (na pr. već u Humačkom natpisu što ga je nedavno M. Vege opisao i datirao u XI/XII st.). Ali Grškovićev apostol toga miješanja ne pozna, a ne pozna ga ni Splitski odlomak misala, koji vjerojatno potječe iz Bosne.³ Najbolja analogija Čajničkom zapisu nalazi se u glagoljskom zapisu bosansko-ćirilskog Radosavljeva rukopisa (XV. st.).⁴ I jedan i drugi imaju najprije azbuku svojim karakterističnim slovima, a zatim odlomak iz evanđelja, Čajnički iz Ivana XV, 17–20, a Radosav iz Pavlove poslanice Titu II, 12–13. U Radosavljevu zapisu ima također nešto ćirilskog elementa, i to u općoj stilizaciji i u pojedinim slovima. Tu je ćirilsko »iže« s tri horizontalna poteza, ćirilsko je *ѿ* u jednom duktusu, vjerojatno se ćirilsko izvrnuto *ѿ* krije u znaku za glagoljsko *št*, slovo *e* kao i posljednje slovo u azbuci – koje bez sumnje ima da predstavlja nazalno *e* (mali *jus*) – imaju oblik ćirilskog *w*, premda će to biti u stvari izvrnuti glagoljski ili ćirilski *t*. U Radosavljevu zapisu ima glagoljskih slova različite stilizacije, ali i takvih, koji se ne daju objasniti nikakvom poznatom glagoljskom tradicijom, nego upravo iskrivljivanjem i premještanjem slova. Evo da ih nabrojim glavnije držeći pred sobom reprodukcije: mjesto slova *ž* zauzima i u azbuci i u tekstu znak, koji je u stvari glagoljski tupi »jatak«, a na mjestu »jata« je i u azbuci i u tekstu (za skup *ja*) jedan posve neobičan znak; za »đerv« i za »ju« je u azbuci posve isti znak, a to je stari glagoljski »ju«, koji se u tekstu primjenjuje samo za *ju*; u azbuci je ta-

² Stoga je neopravdana tvrdnja V. Vrane, da je zapis prepisan »s predložka, koji se u odstupanjima od crkvenoslavenskih tekstova gotovo posve slaže s odgovarajućim tekstom Vulgate« (Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, Povijest hrv. zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942., 820). – U samom Čajničkom evanđelju nema Ivanova evanđelja, jer je izgubljeao.

³ Moja radnja o tom glagoljskom rukopisu, koji vjerojatno potječe iz početka XIII stoljeća, izašla je u Slovu br. 6–7, Zagreb 1957. 54–133.

⁴ O njemu F. Rački, Dva nova priloga za povijest bosanskih Patarena, Starine XIV, 20, a osobito V. Jagić, Analecta romana, Archiv f. slav. Phil., XXV, 20–36.

kođer isti znak za slovo *f* i *št*, a u tekstu se primjenjuje treći znak, i to vertikalno izvrnuti ćirilski *ш*, ali samo za *št*. Azbuka se dakle ne podudara s tekstem, pa za tu važnu konstataciju navodim još i to, da u tekstu nema onog znaka za *e* i *ę*, nego obično glagoljsko *e*, zatim nema u tekstu znaka za »iže«, ni »đerva«, ni *f*, ne podudara se s azbukom ni znak za *i* i za *s*. K tomu dodajem, da se teško može naći neke organske paleografske veze bilo s kojom školom u obliku slova *h* i slova »dzelo«. Ne spominjući druge neobičnosti oblika (koji nisu tako temeljito izmijenjeni) navest ću nekoliko slova, koja su vrlo odlučna za hronološki smještaj Radosavljevih glagoljskih predložaka. To je najprije znak na kraju azbuke iza slova *ju*, jednak znaku za *e*, dakle u stvari mali *ju*; zatim znak za »dzelo«; oblik slova *ju*, kojemu su uzorci u XI stoljeću; staro slovo *m* (granato) u posebnoj uglatoj stilizaciji, koje se gubi u poznatim spomenicima XII/XIII stoljeća kao što su Bečki listići, Mihanovićev apostol i dr., a mlađem latinskom *M* nema traga; slovo *u* čuva također oblik spomenika XI/XII st. s reliktom *ižice*; poluglas ima oblik mlađih makedonskih i najranijih spomenika hrvatske glagoljice, dakle iz XII st., dok novom hrvatskom poluglasu (štipiću) nema još mjesta. Posebno je važno istaći, da se u obje azbuke nalazi znak Φ i na mjestu slova Φ kao i na mjestu slova Ψ . To će biti shvatljivo, ako uzmemo u obzir, da su već u ranim glagoljskim spomenicima t. j. u makedonskom periodu zbog jednakosti izgovora pokrpani znaci koji su odgovarali grčkom φ i θ i da je R. Nahtigal dokazao da je prvotna glagoljska azbuka između znaka »ot« i *c* imala znak za θ koji je imao brojnu vrijednost 800. Znak Ψ je naknadno uveden u glagoljski sistem i naknadno je primio brojnu vrijednost 800.⁵ Jasno je dakle iz te kratke analize, da je pisar zapisa, a to je gotovo sigurno sam krstjanin Radosav, imao pred sobom uzorke pisma XII stoljeća, i to vjerovatno iz prve polovice. Taj utisak nimalo ne pomućuju uglato stilizirana slova, jer toga ima dovoljno i u XII st.,⁶ dok naprotiv nema potvrde za oblike, koji su se kasnije razvili u hrvatskoj glagoljici.

Iz svega rečenoga slijedi, da ova dva zapisa (u Čajničkom ev. i u Radosavljevu rukopisu), nastala negdje otprilike u isto vrijeme, ne odražavaju sliku nekoga jedinstvenoga tipa bosanske glagoljice XV-og stoljeća, nego jedan predstavlja iskrivljenu sliku glagoljskog pisma prve pol. XII, a drugi iskrivljenu sliku pisma XIII stoljeća. Obadva zapisa nisu produkt organski razvitog pisma, nego se služe mrtvim oblicima i iskrivljenim u neke određene svrhe. Ta svrha nije mogla biti druga, nego da ih prosječni čitači ne razumiju, dakle – tajnopis.⁷ Evandeoski tekstovi

⁵ Isp. Nahtigalove rasprave: Doneski k prašanju o postanku glagoljice (Rasprave znanstvenoga društva za humanističke vede, Ljubljana 1923. I, 135) i Rekonstrukcija treh starocerkenvoslovanskih izvornih pesnitev (Rasprave Filozofsko-filološko-historičnoga razreda, Ljubljana 1943, I, 64).

⁶ Jagić, n. d. 31, također ne polaže važnost na momenat uglatosti, nego na opću suvislost čitave figure.

⁷ Jagić se u navedenoj raspravi nije izjavio, da bi svrha ovog zapisa bio tajnopis, nego je bio eklon mišljenju, da se radi o specifično bosanskoj glagoljskoj grafici, različitoj od hrvatske i možda bližoj makedonskoj glagoljici (str. 31). Vl. Vrana, n. d. 820, smatra zapis tajnopisom.

bili su samo vježba. Kad bi bilo drugačije, ne bi i jedan i drugi pisar zabilježili ključ svojega pisma t. j. azbučni red svojih znakova. Radosav ga je i dva puta napisao (f. 55 i 57), pa se posve međusobno ne slažu ni njegova dva alfabeta ni tekst. Glagoljica je dakle automatski postala tajno pismo u sredini, koja se njime nije služila. Pisari koji su se tako njime poslužili upotreбивši stare predloške iz XII i XIII st., dokazali su baš protivno nego što se katkada misli, a to je, da glagoljica u Bosni (ne uključujući u taj pojam zapadnu, hrvatsku Bosnu) nije više bila na životu u XV st., pa čak i to, da se ona u Bosni poslije XIII st. nije više organski razvijala. Crkveni knjižni repertorij prenio se u toku XIII-XIV, a možda i u početku XV st., s glagoljskog pisma na ćirilsko pismo bosanske škole i time je glagoljsko pismo ovdje postalo suvišno.

* * *

Kad smo već kod Radosavljeva zapisa, dobro će biti da se utvrdi, tko i kada je prepisao njegov zapis mladom hrvatskom glagoljicom. U naučnoj literaturi se o njem govori neodređeno, ili se pretpostavlja, da je pisan neposredno nakon Radosavljeva zapisa još u XV st.⁸ Ali ako podvrgnemo glagoljsko pismo tog zapisa paleografskoj analizi, doći ćemo do zaključka, da je ono mnogo mlađe.

Prije svega opći je utisak ovog pisma – uza sve to što se dosta čvrsto drži dvolinijskih granica – pomalo vještačko pismo XVII-XVIII stoljeća. Upravo ono, rekao bih, imitira štampana slova rimskih Propagandinih izdanja, kao što ga u to doba nasljeđuju mnogi »učenjiji« pisari, dakle ljudi kojima glagoljica nije baš svakodnevno, rođeno pismo. Drugi pisari pišu redovito nekom poluminuskulom ili kursivom. Štampi Propagandinih izdanja odgovara prije svega sam sistem smještaja slova među linijama, tako da gornju liniju prelaze slova: a, ž, l, č, a donju samo p i ju. Po obliku identična su s njima gotovo sva slova, ali ističem: k, h, ě ju. Slovo ž ima oblik latinskog X, koje je gore i dolje otvoreno, a tako je pisao i Matej Karaman i drugi u XVIII st. Slovo ě s dvije vertikalno i paralelno povučene linije karakteristično je i za spomenuta štampana izdanja, ali i za mnoge kasnije pisare, ali ono što je najupadljivije, to je ě u riječi *čelomudro*. To je jedino slovo, što je netočno prepisano s Radosavljeva zapisa, gdje stoji *čilomudro*, ali prepisivač je ovaj ě napisao s točkom ogora. I ta točka ga najviše izdaje kao mlađeg pisara, jer je ovako počeo istom Rafael Levaković (u brevijaru od g. 1648) i za njim Karaman, Ivan Kraljić⁹ i drugi obilježavati pravi ě (koji se mogao čitati i ž) za razliku od ě bez točke koje se čitalo kao ja.

⁸ Jagić se ne opredjeljuje za vrijeme pisanja ovog zapisa, kao ni Rački u Starinama XIV, 21, ali kao da je implicite sklon datiranju u XV st. U XV st. stavlja ga i V. Vrana (o. c.) kao i J. Hamm, Der Glagolismus im mittleren Balkanraum, Die Welt der Slaven, Jhrg. I, Wiesbaden. 1956, 271, koji za nj kaže: »der den üblichen kroatischen Typus aus der Mitte des 15. Jhs widerspiegelt«.

⁹ Isp. o njem moju radnju: Ivan Kraljić i njegov glagoljski rječnik, Građa za pov. knjiž. hrv., XV, Zagreb 1940, 168.

Moje je mišljenje, da je ovaj Radosavljev zapis prepisao mladom hrvatskom glagoljicom – Matej Sović, kanonik osorski (umro 1774).¹⁰ Sović se školovao u Rusiji i zatim u Propagandinu kolegiju u Rimu, a kasnije je živio u Osoru, gdje je oficijatura bila latinska. Premda je pomagao Karamanu pri spremanju novog izdanja glagoljskog misala i zatim prevodio nove oficije za glagoljski brevijar i premda je bio smatran stručnjakom za crkvenoslavenski (»književni«) jezik, ipak je on slavenšku gramatiku Melentija Smotrickoga preveo na latinski jezik, a svoje je *Riflessioni sull'ignoranza della lingua slava litterale in Dalmazia* (Venezia 1787) napisao na talijanskom jeziku. Iz arhiva osorske biskupije i osorskog kaptola imao sam prilike vidjeti njegovih rukopisa na talijanskom jeziku.¹¹ Spominjem kao karakterističan detalj i ovo. Na primjerku prvotiska glagoljskog misala od g. 1483., što ga je bio Sović dobio od franjevac trećoredaca u Glavotoku na Krku g. 1765., on je na početku o tom napisao dvije bilješke, obje na talijanskom. U drugoj, koja je datirana 28. maja 1770., on veli, da je fratrima u zamjenu dao novi misal, kojemu su nedostajala četiri lista, ali da ih je on nadoknadio rukopisnom kopijom imitirajući štampu (*alle quali mancanti carte ho suplito io con una copia di mia mano fatta ad imitazione della stampa*).¹² Sve navedene činjenice potvrđuju mišljenje, da je Sović bio u neku ruku knjiški poznavać glagoljice, koji je bolje znao kopirati štampana slova nego li pisati kursivom, a to je svojstvo pokazao i u prijepisu Radosavljeva zapisa. Posebno je svoju filološku sklonost pokazao u zamjeni ikavskog *čilomudro* književnim *čelomudro*.

No u svemu najvažnija je činjenica, da je Radosavljev rukopis bio vlasništvo samoga Sovića. To on na više mjesta kaže u svojem predgovoru Slavenskoj gramatici, što ju je završio g. 1773.¹³ Kao teoretičara njega je stalno mučio problem ortografije, osobito u onim momentima, gdje se glagoljska hrvatska ortografija razlikovala od ruske crkvenoslavenske recenzije, a to je pitanje upotrebe slova *ѣ, ѡ, ѣ* i dr. Nikako mu nije išla u glavu upotreba bosanskog slova *h*, i to naročito stoga, što su ga Bosanci

¹⁰ Literatura o njegovoj biografiji je oskudna i raspršena: *A. Fortis*, Viaggio in Dalmazia, I, Venezia 1774, 90; *I. Miščetić*, Hrv. glagoljska bibliografija, Starine XXXIII, 497–502; *V. Jagić*, Istorija slavjanskoj filologiji, Sanktpeterburg 1910, 39; *I. Miščetić*, Matije Sovića predgovor »Slavenskoj gramatici«, Starine XXXV, 396–425; *F. Kidrič*, Dobrovsky in slovenski preporod. Razprave Znanstvenega društva, 7, Ljubljana 1930 (indeks); *F. Kidrič*, Zoisova korespondenca 1808–1809, Ljubljana 1939, (indeks); *J. Radonić*, Štamparije i škole rimske karije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku, Beograd SAN, 1949, 74–82; *A. Cronia*, Nel centocinquantesimo anniversario della morte di Alberto Fortis, Memorie della Accademia patavina, Cl. di scienze morali, lettere ed arti, Vol. LXVI, Padova 1954, 18–26.

¹¹ Isp. *V. Štefanić* i *L. Košuta*, Arhiv bivše osorske biskupije, Starine 43, Zagreb 1951, 289; *L. Košuta*, Arhiv bivšeg osorskog kaptola, Starine 45, Zagreb 1955, 291.

¹² Isp. *V. Štefanić*, Jedan primjerak prve slovenske štampane knjige, Glasnik Jug. profesorskog društva, XIV, Beograd 1933, 363.

¹³ Tekst objelodanio *I. Miščetić* u Starinama XXXV, 396–425, prema rukopisu iz Zoisove ostavštine u Sveučilišnoj knjižnici u Ljubljani. O Radosavljevu rukopisu govori Sović na str. 403, 404, 415 i 416 te svaki put za nj kaže ili »apud me parvus codex« ili »mei parvi codicis«.

snensi litteralis linguae quamvis littera ϕ non desit, attamen pluries aana pro Alpha legitur.

Sovićeva je ruka pisala i onaj latinski prijevod Radosavljeva historijskog eksplicita (f. 58^r): *Hos libros scribit Radosav Christianus Gonsavo (!) Christiano et scriptum fuit diebus Dñi Regis Tomas¹⁷ et Avi Ratko. Dñi, si aliquid male posui nolite deridere, quia fuere mihi manus lassae labore. Legite¹⁸ et benedicite, vos autem Deus benedicat in saeculum.* Od iste je ruke i opaska sa strane: *Thomas Rex caepit regnare 1443.* U predgovoru Slavenskoj gramatici, govoreći o Radosavljevu rukopisu, Sović upravo tako citira Radosavljev eksplicit, i to nakon riječi: *librumque sequens nota terminat.* Sović ne govori dakle o dva teksta zapisa, t. j. ćirilskom i latinskom; a budući da se njegov tekst zapisa u predgovoru gramatike posve slaže s latinskim tekstom zapisa, koji je na samom kodeksu, to je onda opravdano zaključiti, da je Sović sam napisao latinski prijevod Radosavljeva zapisa u njegov kodeks. Karakter rukopisa potvrđuje tako kasno datiranje.

Ista logika vrijedi i za glagoljski zapis, koji sadrži odlomak Pavlove poslanice Titu. O ovom odlomku govori Sović u predgovoru Slavenske gramatike, da je pisan jeronimovskim pismenima, ali tako neobičnima, kakve on nije nikada vidio (*sed non obvio nec alibi unquam a me perspecto* – str. 404), dakle ni ovdje on ne spominje, da bi postojao i neki drugi prijepis istoga neobičnog zapisa. Prema tomu smijemo misliti, da ga do njega nije ni bilo. Pored već prije navedenih razloga, koji govore za to, da je i ovaj zapis prepisao Sović, navodim još i ove: Sović je u predgovoru gramatike htio pokazati, kako je Radosavljeva azbuka nepotpuna i nesavršena, pa je paralelno ispisao tri azbuke. U prvom je redu Radosavljeva ćirilska azbuka, u drugom Radosavljeva glagoljska azbuka iz zapisa, a u trećem redovita hrvatskoglagoljska slova.¹⁹ Ovdje Sović napominje uz tri znaka Radosavljeve glagoljske azbuke, i to uz ω (koje je na mjestu slova e), uz znak ju (koji je na mjestu »đerva«)²⁰ i uz Ѡ (koji je na mjestu glagoljskog ot), da su to proste pogreške. I on je opazio, da je autor na kraju azbuke ponovio prva dva znaka stavivši ih među diftonge, a za treći također kaže, da uopće ide u ćirilsku azbuku. Za bosansko h, koje je stavio na kraj ćirilske azbuke, opaža: *Haec ultima littera pro diphtongo in codice usurpatur et est peculiaris huic codici* (t. j. ovo je slovo specijalitet Radosavljeva rukopisa). Ispod ćirilskog Ѡ potpisao je obadvije varijante Radosavljeva glagoljskog zapisa, t. j. jednu s petljicom okrenutom u desno, a drugu s petljicom okrenutom na lijevo. To isto opažanje konstatirao je i na margini Radosavljeva rukopisa na f. 59, gdje je zapisao oba znaka uz ćirilsko Ѡ. Za identič-

¹⁷ Pisar je najprije bio napisao *Thome*, zatim precrtao i ogora napisao ime, koje na kraju nije dobro čitljivo, te se jasno vidi *Tomas* ... U Sovićevu predgovoru Slavenskoj gramatici to se mjesto citira *Tomaso* (ako je prepisivač dobro čitao).

¹⁸ Tako ispravljeno prvotno *legittote*.

¹⁹ Faksimil tih Sovićevih azbuka v. u *Starinama XXXV, 404.*

²⁰ I u Radosavljevu rukopisu je Sović tražio potvrdu za slovo ю pa je to na marginama konstatirao.

nost ruke, koja je pisala glagoljski prijepis Radosavljeva zapisa i glagoljske azbuke u predgovoru Slavske gramatike govore i neki detalji jednakoga duktusa. Tako upozoravam na ž, na i (nalik na X), na k, c, jat (s točkom), ju i poluglas. Da ne bi bilo nesporazuma, t. j. da se ne bi mislilo, da su slova u trećem Sovićevu nizu azbuke u stvari slova, što ih je on našao u prijepisu Radosavljeva zapisa, treba istaći, da u ovom nizu ima slova, kojih ondje nema, a to su slova: z, f, ot (upravo obični o s nadređnim t), pravi glagoljski ωt (s brojnom vrijednošću 700, koji Sović potpisuje pod ćir. ѱ i time pokazuje, da ne pozna prave vrijednosti tih znakova), i s točkom (za ćir. ѱ) i i s vodoravnom crticom (za ćir. ѱ).

Može se dakle zaključiti, da je sve marginalije pa i latinski prijevod Radosavljeva eksplicita i mlađi glagoljski prijepis Radosavljeva glagoljskog zapisa napisao Matej Sović, u čijem je vlasništvu bio ovaj rukopis Radosava krstjanina jamačno sve do njegove smrti. On je predgovor svoje Slavske gramatike pisao negdje između 1772 i 1773, a dotle je rukopis bio još kod njega. Po njegovoj smrti njegove je rukopise (a za Slavske gramatiku se to sigurno zna) na neki način dobio u svoje ruke koparski biskup Camuzzi, koji je zatim živio u Rimu s ambicijom da priredi novo izdanje glagoljskog brevijara. Pošto su mu se izjalovile nade, da će moći izdati u Rimu i glagoljski brevijar i Sovićevu (Smotrickoga) Slavske gramatiku, on je rukopis gramatike prodao slovenskom mećeni barunu Zojsu,²¹ a ona druga dva Sovićeva rukopisa, t. j. Radosavljev rukopis i Zrcalo žakna Luke dospjela su najprije u biblioteku kolegija de Propaganda fide, a zatim zajedno s drugim slavenskim kodeksima ovog kolegija u Vatikansku knjižnicu.

Zusammenfassung

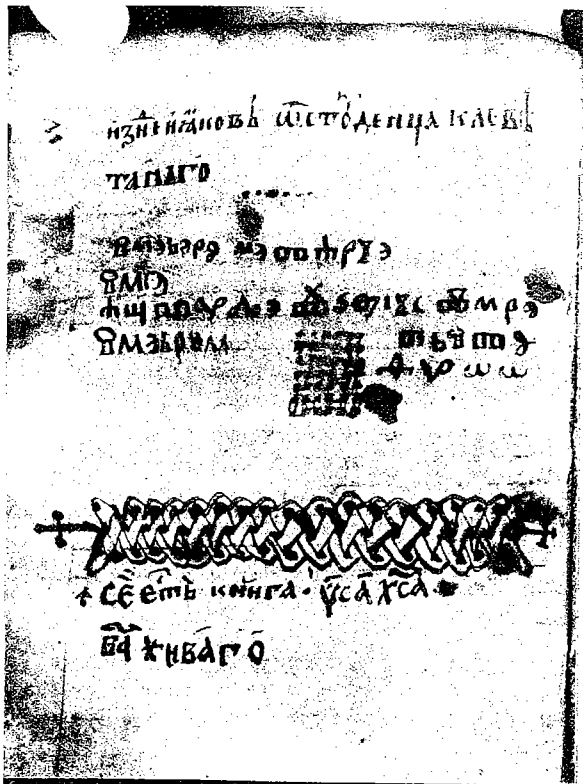
In dem cyrillisch geschriebenen Evangelium vom Čajniče in Bosnien, das aus dem XIV–XV. Jahrh. stammt, befindet sich auch eine mit ungewöhnlicher Schrift geschriebene Note. Ihr Inhalt ist ein Absatz aus dem Evangelium Johannis XV 17–20 und nebenbei ein Alphabet, das gleichzeitig als Leseschlüssel diente. Die Schrift ist in ihrem Wesen glagolitisch, doch sind einzelne Buchstaben deformiert (b, p, ž, k, z und der Halbvokal), und einzelne wieder sind gewöhnliche cyrillische Buchstaben (a, ѱ, ч, і, ѿ). Auf Grund der glagolischen Buchstaben wie auch des graphischen Systems, das die Nasalen, den Vokal »jery« sowie auch

²¹ Tako u pismu V. Vodnika Dobrovskomu, isp. V. Burian u Slavia, Prag, IV, 126; F. Kidrič, Zojsova korespondenca 1808–1809, 26; F. Kidrič, Dobrovski in slov. preporod 237. Dom. Stratico kao izdavač Sovićevih *Riflessioni sull'ignoranza...* u noti na str. 16 kaže to ovim riječima: *I libri tutti e i MSS. del qu. Arcidiacono Dott. Matteo Sovich attinenti alla lingua antica Slava, le di lui fatiche, e disquisizioni su vari punti di controversie grammaticali ecc. sono passati nelle mani di Monsignor Carlo Camuzio fu vescovo di Capodistria, e poscia Patriarca di Antiochia.*

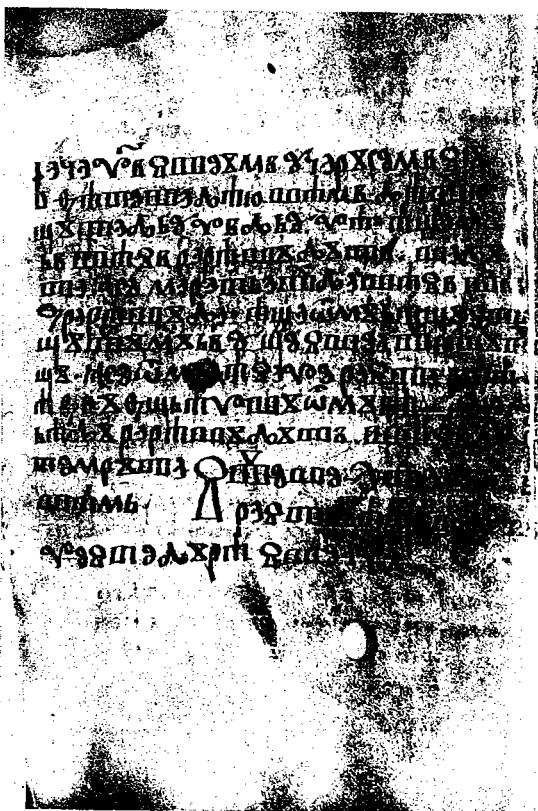
den jüngeren kroatischen Halbvokal nicht kennt, zieht der Verfasser den Schluss, dass als Vorlagen dieser Schrift die Handschriften des XIII. Jahrh. gedient haben. Aus dem führt er weiter aus, dass die Schrift dieser Note eine unorganische und artifizielle Schrift sei. Das dient gleichzeitig als ein Argument für die Behauptung, dass sich die glagolitische Schrift in Bosnien nach dem XIII. Jahrh. nicht mehr weiter entwickelte, d. h. sie war nicht mehr allgemein üblich, sondern sie diente nur vereinzelt zu kryptographischen Zwecken.

Von ähnlichen Charakter ist auch die glagolitisch geschriebene Note in der cyrillischen Handschrift des Radosav aus dem XV. Jahrh. (Vgl. Archiv f. slav. Phil. XXV, 28–34). Die glagolitischen Buchstaben dieser Note weisen auf Vorlagen sogar aus dem Anfang des XII. Jahrh., da man unter anderen noch das alte runde *m* sowie auch ein Zeichen für den Nasal *e* benützt. Es bestehen auch hier Entstellungen der Buchstaben, die sich doch von denen im Cajnißer Evangelium unterscheiden; von cyrillischen Buchstaben sind zweifellos *w* und *i* bestätigt. Diese beiden glagolitischen Noten, die faktisch im XV. Jahrh. geschrieben wurden, widerspiegeln nicht eine einheitliche Schrift; sie basieren beide auf toten Formen. Daraus kann man die Folgerung ziehen, dass im mittelalterlichen Bosnien die glagolitische Schrift nach dem XIII. Jahrh. weder organisch weiter entwickelt noch gebraucht wurde.

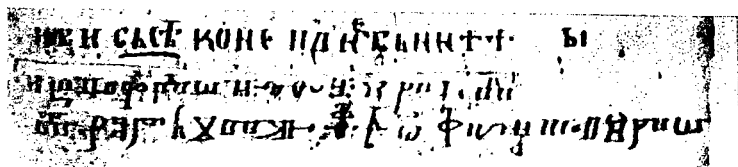
Radosavs glagolitische Note befindet sich in derselben Handschrift noch einmal abgeschrieben und zwar mit Buchstaben der jüngeren kroatischen glagolitischen Schrift. Gegenüber anderen Meinungen führt der Verfasser die Beweise an, dass diese Abschrift in XVII. Jahrh. entstanden ist, und zwar durch Mattheus Sović († 1774), den bekannten Anhänger der kirchenslavischen Sprache russischer Redaktion bei den Kroaten, der der Besitzer Radosavs Handschrift war und sie hie und da mit Marginalien orthographischer Natur versehen hat.

Sl. 1. Glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju f. 89v.

Sl. 2. Čajničko evanđelje, glagoljski zapis

Sl. 3. Radosavljev rukopis f. 55.

ВЪ КТОМО ДЪ БЪ КАУ СЪНТА ТЛѢ⁵⁷
 РАШЕУЧ КЪ СЪ БЪ М СЪК СЪКЪН
 СЪВЪКЪН ЧМННЪ КЪТЪ Е ШПЪЩ
 ТКУЕ НЧМЪ ЧМННЪ КЪДЪН НЧ
 МЪ ГИ ПОГАУ ТЪВЕМЪ ШЪЩ
 СЪНЪ НЕКЕТН ДЪ ШПЪЩН ПРЪ
 СЪН КЪМЪ СЪЩДНТЪРШЕМНЪ К
 ЧШЪЩ ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ
 ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ
 ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ ПЪЩ

СЪКОНН БЪ СЪКЪКЪН
 СЪКЪКЪ БЪ СЪ БЪ НЪКЪ
 КЪ СЪКЪКЪ НСЪ БЪ НСЪКОНН
 ПЪЩ НСЪКЪКЪ ТЪМЪ КЪЩЩ
 НСЪКЪКЪКЪ НСЪКЪКЪКЪ НСЪКЪ

